

МАРИЯ СПАСОВА (Велико Търново)

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ И СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯТ ПРЕВОД НА СЛОВАТА НА ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ. АРХЕОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ

Григорий Назиански (Богослов), единият от тримата велики отци в кападокийската тройка, е писател с блестящ богословски стил, дълбока философска мисъл и завладяващо поетическо майсторство. Съчиненията му, превърнали се в класика на раннохристиянската литература, оказват значително влияние върху формирането на литературния стил на славянското средновековие. Някои от прочутите му хомилии са преведени на старобългарски език още през X в. и имат безспорно значение за развитието на книжовния език на българи, руси и сърби. Старобългарският превод на 13 от словата му е съхранен в руски препис от XI в.¹, а отделни параграфи от различни съчинения са включени в Симеоновия сборник², в Хрониката на Георги Амартол³ и в отделни сборници с отчески съчинения⁴.

През XIV в. в книжнината на южните и източните славяни се преписва и разпространява и друг сборник, съдържащ превода на 16 слова на Григорий Богослов. Многобройните преписи от този сборник представят обаче твърде разнообразна картина по отношение на правопис, стил, език, последователност на словата, качество на превода и наличие или липса на тълкуванията на Никита Ираклийски.

Славянският превод на хомилията на Григорий Богослов е обект на проучване в славистиката вече почти в. и половина, но натрупваната научна литература обхваща предимно палеографски, текстологични и литературни проблеми⁵. В езиково отношение сравнително добре е проучен само старобългарският превод по преписа на XI в.⁶, докато среднобългарският превод все още не е бил обект на лингвистично проучване.

Един от важните проблеми, който няма окончателно решение, е проблемът за редакциите на славянския превод на Григорий Богослов.

Понятието "редакция" се употребява от изследвачите най-често със съдържанието, определено от Воскресенски⁷, както в него се включва както нов превод, така и поправка на текста, която преминава от началото до края. Този термин е удобен при обобщаването и класификацията на съществуващите в науката становища за броя на преведените хомилии и езика, на който са преведени. По-точно би било да се говори за нов превод и ревизиран превод.

В научните проучвания през последните години се утвърдиха няколко становища, свързани с проблема за славянския превод на словата на Григорий Богослов:

1. Съществуват два превода на хомилиите: старобългарски, вероятно от X в.; "независимо от този превод през XIV в. е направен друг, среднобългарски превод (по всяка вероятност в Търново), който се разпространява в руската и сръбската книжнина"⁸.

2. Съществува един старобългарски превод на хомилиите, но с ниско качество. "През XIV в. е предприета ревизия, която, ако се съди по езика, вероятно е направена от сърбин. Не само текстът е бил подправен от гръцкия оригинал, но и редът на словата е бил адаптиран към календара, както в повечето образци на гръцкия панегирик"⁹.

3. Първият превод на 13 слова е направен в България през X в. "Пак в България не след дълго бил преведен и друг сборник, включващ 16 слова, като при това отчасти е била използвана първата редакция на превода, доколкото 8 от хомилиите в първата и втората редакция са едни и същи... Втората редакция на превода е дошла до нас заедно с тълкуванията на византийския писател от XI в. Никита Ираклийски... Появата на още една редакция на превода на същата сбирка от 16 слова се свързва с активното изправление на книгите, проведено от представители на школата на Патриарх Евтимий. Смята се, че тази трета редакция на превода е възникнала в Сърбия"¹⁰.

Съжденията и изводите на Буланина се основават на изследването на Д. Буланин¹¹ и не включват систематизация на известните преписи по езиков и правописен критерий. Извън проучването на двамата автори е останала групата български преписи от периода XIV—XVII в., търновски правопис, в която е поместен среднобългарският превод на словата. Не е мотивирано включването на даден препис към една или друга редакция, не са ясни критериите, въз основа на които е изградена тезата за трите редакции на превода. Не става понятно и какво съдържание се влага в термина "редакция". В работата не присъства най-важният от всички критерии — езиковият — при решаване на текстологични въпроси¹².

Проучването на научната литература, свързано с проблемите на славянския превод на хомилиите на Григорий Богослов, разкрива сложни и нерешени окончателно въпроси. Не е уточнено колко слова са били преведени през X в. на старобългарски език (фактът, че се е съхранил само един сборник с 13 слова, означава ли, че други слова не са били преведени на старобългарски език?), липсва систематизация на известните

сборници с 16 слова, която да е основана на няколко класификационни признака (датировка на ръкописа, правопис, редакция на превода, ред на словата, наличие или липса на тълкуванията на Никита Ираклийски и пр.), няма езикови проучвания на ръкописите, представящи отделните редакции (това би дало конкретни факти за решаването на спорните проблеми, свързани със славянския превод на словата на Григорий Богослов). Преди да се пристъпи към езиково изследване на отделните редакции на превода, е необходимо да се изготви една, макар и кратка, археографска справка за сборниците, съдържащи корпуса от 16 слова на Григорий Богослов, тъй като в досега съществуващите не са включени влашко-молдавските преписи. Работата с описите обаче се затруднява от липсата на терминологично единство у различните автори на описи¹³. Освен това не винаги се дава съдържанието на сборника с последователността на словата, както и началата им, по които, макар и не категорична, все пак може да се съди за редакцията на превода. Разбира се, истинската възможност за езикови проучвания ще се открие пред славистите едва след като издаденият текст на славянския превод на хомилиите стане достъпен.

При археографското описание на известните преписи на сборниците, съдържащи 16-те слова, засега условно се приема тезата на Буланина за три редакции на превода. Вътре в отделните групи преписите се класифицират по хронология, правопис, ред на словата и наличие или липса на тълкуванията на Никита Ираклийски.

1. Първа редакция (старобългарски превод от X в.):

1. Ркп. № Q.п. I. 16., ГПБ "Салтиков-Шчедрин"¹⁴, Санкт Петербург. Преписът е от XI в., направен от старобългарски ръкопис. Езиковите и правописните особености категорично потвърждават старобългарският произход на превода. Съдържа 13 слова на Григорий Богослов без предисловията и тълкуванията на Никита Ираклийски. Редът на словата е необичаен за гръцкия панегирик: започва със словото на Кръщение Христово. Научните обяснения на този факт се търсят в литературните традиции и литературната практика на Византия. Възможно е обаче това да се дължи на произволния подбор на словата при преписване (ако протографът например е съдържал по-голям брой слова) или пък на липсата на стабилизирани репертоар от слова, който да е известен на книжовника в този ранен за руската преписвателска практика период (XI в.).

2. Ркп. № 161 (31), Светославов изборник¹⁵, препис от 1073 г. на сборника на цар Симеон¹⁶. Този florilegium е своеобразна средновековна енциклопедия и има своя византийски прототип, от който е преведена на старобългарски език. В сборника са включени над 20 фрагмента от словата на Григорий Богослов. Тези откъси все още не са проучени текстологически в съпоставка със съответните места от хомилиите в старобългарския и среднобългарски превод. Липсват и пълни езикови изследвания¹⁷.

Откъсите от слова на Григорий Богослов в Симеоновия сборник могат да се групират в три основни групи:

А. Откъси от слова, които са в състава на сборника от 13 слова по преписа от XI в. Тук се отнасят откъсите от Второ слово на Кръщение, Слово за градобитието и Слово против Юлиан Отстъпник. Откъсите от Второ слово на Кръщение (I. 101-104) са добавки към Симеоновия сборник, тъй като в гръцкия оригинал липсват¹⁸. Те са напълно еднакви със съответните места в превода на тази хомилия в ркп. № Q. п. I. 16. и в ркп. Син. №117, ГИМ. Това може да има две обяснения: първо, че когато се превеждал Симеоновият сборник, преводът на тази хомилия вече е бил готов и откъсът е бил взет от него; второ, че преводачът на Симеонов сборник и Словото за Кръщение е едно и също лице (тази възможност е по-малко вероятна, макар да не е изключена).

Откъсите от Слово против Юлиан Отстъпник са I. 151., I. 163. и II. 121. Третият откъс няма съответствие с преведените параграфи на тази хомилия в познатите сборници, но затова пък има превод на същия откъс в Хрониката на Георги Амартол¹⁹, който, според Баранкова, е различен. Първият е минимален и съвпада частично с превода и в преписа от XI в., в преписите от XIV в. (Син. №117 и № 674). Вторият откъс от Словото не се съдържа в другите преписи.

Откъсите от Словото за градобитието (II. 120., I. 80.) в Симеоновия сборник са близки до превода в Q. п. I. 16. (в този препис липсва II. 120., който е от уводната част на хомилията), и се е съхранил в Син. №117 и в № 674.

Б. Откъси от слова, които липсват в колекцията от 13 слова, но са част от състава на сборниците с 16 слова, широко разпространен в славянската книжовна традиция в две редакции. Тук се отнасят откъсите от Словото на Томина неделя, от Словото за нищелюбието и от Словото за Атанасий Велики.

Откъсът от Словото за нищелюбието (I. 92., I. 97.) възхожда безспорно към старобългарски превод в № 674 и Син. №117, въпреки някои малки лексикални отлики, дошли вероятно от наслагвания при преписването на ръкописите.

Откъсите за Томина неделя (I. 59., I. 60) имат аналог на превода само в ркп. Син. №117, който тепърва предстои да бъде проучен основно езиково. В ркп. № 674 преводът е по третата старобългарска редакция.

Откъсът от Словото на св. Атанасий Александрийски (II. 109.) възхожда към превода на словото в ркп. № 674 и Син. №117.

В. Откъси от слова на Григорий Богослов, които не са включени нито в колекцията от 13, нито в колекцията от 16 слова.

Пълното езиково проучване на откъсите в Симеоновия сборник, особено на онези слова, които не се съдържат в преписа от XI в., но са близки до превода им в Син. №117 и № 674, ще даде отговор на въпроса имало ли е други слова на Григорий Богослов извън 13-те, преведени на старобългарски език.

II. Втора редакция на превода (разпространена е в сборници, чийто корпус включва 16 хомилии)

В славистиката се е наложило становището, че 8 от тези 16 хомилии са в старобългарски превод, а останалите 8 навярно са преведени през XIV в.²⁰ Тази редакция на превода е стигнала до нас предимно в сборници с руски правопис и включва най-често тълкуванията на Никита Ираклийски, преведени според Соболевски в Русия²¹. Последователността на словата в тези сборници не е според гръцкия панегирик. Изключение прави ркп. № 674, среднобългарски, без тълкувания, в който редът на словата е според Пасхата (тук всъщност редакциите на превода са направени по описите и вероятно са непълни, а може би и неточни). В описите понякога не са посочени началата на словата и затова се приема становището на автора на описа за редакцията, която той определя.

А. Преписи на словата без тълкуванията на Никита Ираклийски

Сред изследвачите има единодушие, че по-стар е славянският превод без тълкуванията на Никита Ираклийски²². Това може би обяснява факта, че почти всички български преписи са без тълкувания.

1. Ркп. № 674, НБ "Св. св. Кирил и Методий", София, от времето на цар Иван Александър, писан от преписвача Пръвослав по поръчка на логотета Мита от Търново²³. Последователността на словата е според Пасхата. Ръкописът се датира от изследвачите като писан в периода 1355 – 1360 г.

В състава на сборника са включени слова по трите редакции. Към старобългарския превод (идентични със словата в преписа от XI в.) се отнасят Слово на Рождество Христово, Надгробно слово за св. Василий Велики и Слово за градобитието. Текстът на тези слова или частично е ревизиран, или са се наслагали някои незначителни лексикални различия. Само в Епитафията на св. Василий, съпоставена с преписа от XI в., се откриват доста разночетения, но по всички показатели, характеризиращи техниката и стила на превода, двата текста са от превод, направен от едно и също лице, в една и съща езикова среда, т. е. старобългарски.

Другите 5 слова, които са част от корпуса на 13-те в преписа от XI в., в ркп. № 674 са по третата, среднобългарската редакция. Това са Слово (първо) за Пасха, Слово за Петдесетница, Слово (първо) за Кръщение, Слово (второ) за Кръщение. Осемте слова, които не са част от състава на ръкописа от XI в., в ркп. № 674 представят доста сложна картина. Пет от хомилиите са по втората редакция на превода: Слово за Григорий Нисийски, Слово за св. Атанасий Александрийски, Слово за пристигането на 150-те епископи и Слово за нищелюбието. Основанието (засага) да се смятат за втора редакция на превода е липсата на стар препис, в който да са включени. Срещат се сборници от XVI в. нататък, но езиковото им проучване ще отговори по същество кога е бил извършен преводът. Трите останали хомилии са превод от третата, среднобългарска редакция: Слово на Томина (Новата) неделя, Слово за Макавеите и Слово за мъченик Киприан.

Ръкопис № 674 е твърде ценен за историята на старобългарския книжовен език, за проучването на развитието на техниката и принципите на превода, за по-пълно очертаване на лексикалния фонд на българския език в исторически аспект. Съпоставката между различни преводи на един и същ гръцки оригинал дава конкретни факти за лексико-семантични проучвания върху книжовния ни език в периода X – XIV в. Но не помаловажно е културно-историческото значение на този ръкопис, който илюстрира сложните процеси в дейността на книжовниците от Преслав, Охрид, Атон и Търново. Наред с новите преводи, в тези центрове се извършва и ревизия, и поправка на текстовете.

По-важно е обаче доказателството, което представлява този ръкопис, че по времето на Иван-Александър (още по Теодосиево време) вече са се извършвали ревизиите на текстовете, преведени на старобългарски език, както и нови преводи на вече съществуващите, направени от гръцкия им оригинал. Без този ръкопис подобно твърдение и извод биха изглеждали вероятно плод на незадълбочено проучване.

Б. Преписи на словата с тълкуванията на Никита Ираклийски:

1. Ркп. Син. №117 (954), ГИМ, сбирка на св. Синод²⁴, XIV в., пергамент, писмо с две колони, руски правопис, 213 листа. Към словата има тълкувания на Никита Ираклийски, които според Горски и Невоструев се отличават езиково от основния текст²⁵. Ако обаче се вземе под внимание, че част от хомилиите (основният текст на пет от тях) съвпада напълно с текста в преписа от XI в., не е изключено преписвачът на ркп. Син. №117 (954) да е разполагал и с протографа на преписа от XI в. Авторите на описа посочват, че преводът на Епитафията на Василий Велики, Първо слово за Пасха, Второ слово за Пасха, Слово за Петдесетница и Първо слово за Кръщение е напълно еднакъв с превода на преписа от XI в.

Този ръкопис е от особена важност при решаването на проблема за така наречената втора редакция на превода (става въпрос за осемте хомилии, които не са част от колекцията на 13-те слова). Наложително е не само текстологичното им проучване, но и пълно езиково проучване, за да се отговори компетентно на въпроса кога точно са били преведени (един бегъл анализ на езика на Словото на Новата неделя по повод проучването на съответния откъс от него в Симеонов сборник показва с категоричност лексикални и стилистически черти, характерни за старобългарския език).

2. Ркп. № 118 (43), Синод. сбирка²⁶, ГИМ, XIV в., руски правопис. Преводът и редът на словата са еднакви с Син. №117. Към словата има и тълкувания.

3. Ркп. № 204 от 1375-1390 г., МСПЦ, 449, Крушедол. Ж IV 55, сръбски правопис²⁷. Словата са с тълкувания. Последователността на словата е според Пасхата.

4. Ркп. № 8 от сбирката на Троице-Сергиевата лавра, ф. 308, XIV в., руски правопис²⁸. Словата имат предисловия и тълкувания. Редът на

словата е по Пасхата. Според автора на описанието еднакви с този препис са ръкописи № 136 и № 137.

5. Ркп. № 11, сбирка на Чудовския манастир, ГИМ, XIV в., руски правопис. Тълкуванията са поместени след основния текст на словата.

6. Ркп. № 137, сбирка на Троице-Сергиевата лавра, ГБЛ, ф. 308, XIV в., руски правопис. Редът на словата е както в Син. №117. Тълкувания има само до осмо слово.

7. Ркп. № 136, сбирка на Троице-Сергиевата лавра, ГБЛ, ф. 308, XV—XVI в., руски правопис. Тълкувания има само до осмо слово. Редът на словата е както в Син. №117.

8. Ркп. № 119 (51), Синод. сбирка, ГИМ, XIV в., руски правопис²⁹. Словата имат предисловия и тълкувания. Редът на словата е според годишния празничен цикъл (започва със Слово за Юлиан Отстъпник).

9. Ркп. № 95/95, сбирка на Соловецкия манастир, ГПБ, XVI в., руски правопис. Редът на словата е както в № 119/51. Има тълкувания.

10. Ркп. № 987, сбирка на Погодин, ГПБ, XVI в., текстът възхожда към групата на южнославянските преписи и е близък до Син. №117³⁰.

11. Ркп. № 988, сбирка на Погодин, ГПБ. Еднакъв с № 987 от същата сбирка³¹.

III. Трета редакция на превода:

А. Без тълкувания на Никита Ираклийски:

1. Ркп. № 1494, сбирка на Мазурин, ф. 196, оп. I, ЦГАДА, 1413. Ръкописът е автограф на Гавриил Урик³², среднобългарски правопис. Словата нямат тълкувания. Преводът на хомилиите е с високо качество. Осем от словата са еднакви с превода на ркп. № 674: Първо на Пасха, Второ на Пасха, Слово на Томина неделя, Слово за Макавеите, Слово на Киприан, Слово на Петдесетница, Първо слово на Кръщение Христово, Второ слово на Кръщение Христово. Три от хомилиите, които в Сборника с 13 слова и в № 674 са със старобългарски превод, в № 1494 имат съвършено нов превод, направен от гръцкия оригинал: Слово на Рождество Христово, Епитафия за св. Василий Велики и Слово за градобитието. Останалите пет хомилии, познати от сборниците по втората редакция, в ръкописа на Гавриил Урик са с нов среднобългарски превод: Слово срещу Юлиан Отстъпник, Слово за св. Григорий Нисийски, Слово за св. Атанасий Александрийски, Слово за 150-те епископи и Слово за нищелюбието. Поради ограничения обем на разработката не могат да се приложат съпоставително текстовете от трите редакции на превода, за да стане очевиден фактът, че всяко слово съществува в два превода: старобългарски и среднобългарски, но тези преводи са правени на три етапа. За окончателното решаване на този проблем е необходимо да се работи с целите сборници.

2. Ркп. № 178, ОР ГБЛ, ф. 218, 1424., автограф на Гавриил Урик. Ръкописът е пряко копие от преписа от 1413 г. Среднобългарски език, търновски правопис³³. Подредбата на словата е според Пасхата.

3. Ркп. № 922, Музейна сбирка, ГБЛ, ф. 198, 1471 г., среднобългарски език, търновски правопис³⁴. Ръкописът е бил преписан от монаха Касиан за манастира Путна и е точно копие на Ркп. № 178 от 1421 г.

4. Ркп. № 1028, НБ "Св. св. Кирил и Методий", София, 1418 г., сръбски правопис³⁵. Редът на словата е с малка отлика: разменено е мястото на слово 12 и слово 13. В научните проучвания се е утвърдило погрешно становище, че този препис на 16-те слова е без тълкувания на Никита Ираклийски³⁶. При работа с ръкописа установихме, че към епитафията на Василий Велики има предисловие. Разбира се, необходимо е сборникът да бъде основно проучен.

5. Ркп. № 449 (457), Белградска народна библиотека, XV в., сръбски правопис³⁷. Ръкописът е напълно идентичен с Ркп. № 1028 (включително размяната на мястото на Слово за св. Григорий Нисийски и Слово за св. Атанасий Александрийски). Преводът е по третата среднобългарска редакция.

6. Ркп. № 210. III., Университетска библиотека "Драгоманов", Лвов, среднобългарски по език, търновски правопис³⁸. Ръкописът е от 1616 г. Преписан е по поръка на Сучавския митрополит Анастасий Кримка от добър извод, който в по-голямата си част е абсолютно идентичен с ркп. 1494 на Гавриил Урик от 1413 г. (незначителни отлики има при Първо слово на Пасха, а по-значителни са разликите при Слово за св. Атанасий Александрийски). Хомилиите са без тълкувания на Никита Ираклийски, но по полето на ръкописа има многобройни глоси-тълкувания (това са по-скоро обяснителни бележки към отделни думи от текста, както е в ркп. № 69 от Библиотеката на БАН и в ркп. № 142, споменат от Яцимирски³⁹). Ето някои от тези бележки и изрази по полетата на ръкописа:

- На л. 11 а: срещу *жикот*¹ в текста на полето — *сирѣчь дѣхатиѣ*; в текста *видѣ* — на полето *назирателѣ*;
- На л. 18 а: към *мѣць* *зко* въводит *са* *прѣкън* — *мѣцьпрѣкън* *мартѣа* *гѣѣ*;
- На л. 19 а: срещу *пѣкънѣмн* *помысли* — *пѣкънѣ сѣ* *свѣтнѣн* *помысли* *іако* *вспомѣднѣ*;
- На л. 21 а: към *сѣтрѣкън* *ко* *трѣкъж* — *сѣнѣкънѣ* *кѡ* *жрѣтъкъж*;
- На л. 21 а: *нокѡ* *нго* — *нгоѡ* *ѣ* *крѣма* *заноуѣдн* *хранѣнѣ*;
- На л. 29 б: *драхма* — *драхма* *ѣ* *дѣша* *жже* *погънѣ* *адѣ*;
- шкѣпѣнѣкънѣ* — *шкѣпѣнѣкънѣ* *сѣ* *агѣлѣ*;
- На л. 72 б: *Кѣпрѣанѣ* — *афрѣкѣнѣскѣнѣ* *ѣнѣнѣ*;
- На л. 248 б: *тъмѣж* *талантъ* *крѣма* *прѣкъхѡвнѡѣ* *гѣлѣтъ*;
- На л. 255 б: към *крѣкънѡ* — *крѣкънѡ* *ѣ* *сѣтрѣтъ* *и* *желанѣѣ* *зловѣнѡ*;

- На л. 304 б: срещу адамасъ — камен ѿ многоцѣненъ
адамасъ;
На л. 308 а: към италіи — италіи фрѣзи именуетъ сѧ;
На л. 321 а: срещу слоугы — слугы глѣтъ дѣаконы;
На л. 321 б: писма змрѣнѣ а дѣхъ живитъ;
На л. 324 а: змѣ слово дѣхъ неразлѣна сѧ.

Б. С тълкувания на Никита Ираклийски:

Тази група сборници с 16 слова е най-многобройна. Тя може да се раздели на две подгрупи в зависимост от това има ли предисловия към тълкуванията или не, но това ще се посочва при съответния препис.

1. Ркп. № 989, сборка на М. Погодин, ГПБ, 1479 г., сръбски правопис⁴⁰. Текстът възхожда към южнославянския превод. Към словата има предисловия без самите тълкувания на Никита Ираклийски.

2. Ркп. № 69, Библиотека при БАН, София, XIV—XV в., сръбски правопис⁴¹. Ръкописът е преписан от български извод. Съдържа 16 слова с предисловията и тълкуванията на Никита Ираклийски, подредени по Пасхата. Началото на ръкописа липсва (Започва от л. 177). По полетата има обяснителни бележки и изрази.

3. Ркп. № 205, МСПЦ. 119 (Велика Ромето), XV в., сръбски правопис⁴². Към словата има тълкувания, а редът е по Пасхата.

4. Ркп. № 85, сборка на Румянецевския музей, XV в., сръбски правопис⁴³. Към първите осем хомилии има предисловията и тълкуванията на Никита Ираклийски.

5. Ркп. № 86, сборка на Рум. музей, XV в., смесен сръбски, руски и български правопис⁴⁴. Сборникът съдържа 14 слова (липсват последните две). Към хомилията има тълкуванията. Първите 8 слова са еднакви с № 85 и са със сръбски правопис. Последните 6 слова са български превод, примесен на места с русизми. Според Востоков авторът е използвал два извода. Епитафията на Василий и двете слова на Кръщението са по превода от X в., т. е. еднакви са с преписа от XI в.

6. Ркп. № 94/94, сборка на Соловецкия манастир, XV в., възхожда към южнославянския превод, ГПБ. Близък е до Ркп. № 989 от сборката на Погодин. Тълкувания има само към първите 8 слова. Редът на словата — по Пасхата.

7. Ркп. № 4/4 (1), Рилски манастир, XVI в., сръбски правопис⁴⁵. Ръкописът съдържа 16 слова, към които има само предисловия без тълкувания. Първите 8 слова са същата редакция на превода както в № 674. По полетата на ръкописа има обяснителни бележки и тълкувания.

8. Ркп. № 123 (917), Синодална сборка, ГИМ, XV—XVI в., руски правопис с български примеси. Преводът възхожда към Син. № 120. Словата имат само предисловията без тълкуванията и са подредени по Пасхата⁴⁶.

9. Ркп. № 2 Сі 295, МГУ, Библиотека "М. Горки", XV—XVI в., руски правопис. Тълкувания само до осмото слово.

10. Ркп. № 852, Сбирка на Егоров, ф. 98, ГБЛ, 1511. Ръкописът е от манастира Путна. Съдържа 8 слова, преписани от ркп. № 992 на монаха Касиан, но с тълкувания. Преписът е среднобългарски по език, търновски правопис⁴⁷. Наличието на сборници, в които само осем от словата са с тълкувания, дава основания на Буланин⁴⁸ да заключи, че в славянските литератури е битувал сборник само с осем хомилии, които имат старобългарски превод от X в. и среднобългарски от XIV в. Решението на този проблем е възможно само след текстологично и езиково проучване на тези слова.

11. Ркп. № 986, сбирка на Погодин, 1590 г., преводът възхожда към южнославянските преводи⁴⁹ (към Син. 120). Ръкописът съдържа 16 слова. Първите 8 са без тълкувания, а останалите осем са с тълкувания.

12. Ркп. № 31. 7. I., БАН, Санкт-Петербург, края на XVI в., "изправен превод", руски правопис. Ръкописът съдържа 16 слова с предисловия и тълкувания на Никита Ираклийски⁵⁰. Порядъкът — по Пасхата.

13. Ркп. № 53, сбирка на Хлудов, XVI в., руски правопис⁵¹. Сборникът съдържа 16 слова с тълкуванията на Никита Ираклийски.

14. Ркп. № 120 (50), Син. сбирка, ГИМ, XVII в., руски правопис със сърбизми⁵². Към 16-те хомилии има предисловия и тълкувания. Порядъкът на словата — по Пасхата.

15. Ркп. № 121 (48), Син. сбирка, XVII в., преводът възхожда към № 120, правописът е руски⁵³. Словата са с тълкувания.

16. Ркп. № 122 (49), Син. сбирка, ГИМ, XVII в., руски правопис⁵⁴. Текстът на словата е както в № 120.

17. Ркп. № 140, сбирка на Св. Троицко-Сергиевата лавра, ГБЛ, XVII в., руски правопис⁵⁵. Към словата има тълкувания. Редът на словата е по Пасхата.

18. Ркп. № 530, сбирка на Уваров, ГИМ, XVI в., руски правопис. Словата са с тълкувания.

IV. Сборници със слова по II и III редакция:

1. Ркп. № 93/93, сбирка на Соловецкия манастир, ГПБ, 1513 г., руски правопис. Първите осем слова са по третата редакция, а вторите осем — по втората редакция на превода⁵⁶. Словата са с тълкувания.

2. Ркп. № 292, сбирка на Уваров, ГИМ, 1514 г., руски правопис. Първите осем слова — по трета редакция; останалите 8 — по втората⁵⁷. Порядъкът на словата е по Пасхата. Към словата има тълкувания.

3. Ркп. № 17. 4. 10., БАН, Санкт-Петербург, 1520 г., руски правопис. Словата са с тълкувания. Първите 8 — по трета редакция; вторите 8 — по втора. Подредени са по Пасхата⁵⁸.

4. Ркп. № 138, сбирка на Св. Троицко-Сергиевата лавра, ГБЛ, ф. 304, XVI в., руски правопис⁵⁹. Първите 8 хомилии са по трета редакция, а останалите 8 — по втора. Словата са с тълкувания.

5. Ркп. № 139, сбирка на Св. Троицко-Сергиевата лавра, ГБЛ, ф. 304, XVI в. Редакцията на словата и порядъкът — както в ркп. № 93/93.

6. Ркп. № 90/125, сбирка на Кирило-Белозерския манастир, ГПБ, руски правопис⁶⁰. Редакцията на словата — идентична с № 93/93. Ръкописът е от XVI в.

Извън предложеното групиране остават два ръкописа, които имат необичаен състав.

1. Ркп. № 92/92, сбирка на Соловецкия манастир, ГПБ, XV в., включва 8 слова от колекцията от 16 слова без тълкуванията, които са изнесени в края на ръкописа⁶¹.

2. Ркп. № 90/90, сбирка на Соловецкия манастир, 1592 г. Включва първите 8 слова и завършва с "конвоя" на целия сборник от 16 слова⁶².

Една значителна група ръкописи не може да се отнесе към дадената класификация поради липса на основания за определяне на редакцията на превода.

1. Ркп. № 114, Библиотека на Румънската академия на науките, XIV в. Ръкописът е от манастира Нямц. Има предисловие само към Епитафия на Василий Велики (такъв е и преписът в ръкопис № 1028 от НБ "Св. св. Кирил и Методий", както и ркп. № 449 (457) от Белградската народна библиотека)⁶³.

2. Ркп. № 142, Библиотека на Румънската академия на науките, XIV в., сръбски правопис⁶⁴. Словата имат предисловия и тълкувания.

3. Ркп. № 203, сбирка на манастира Дечани, 1351 г. Писан е от преписвача Ефрем⁶⁵. Не е ясно имат ли тълкувания словата, нито какъв е порядъкът. Правописът е сръбски.

4. Ркп. № 206, ПБ 82, първата четвърт на XVII в., сръбски правопис. Няма пълни сведения, за да се определи редакцията.

5. Ркп. № 90 (21), Библиотека на Сръбската академия на науките, XIV в., сръбски правопис. Други данни за ръкописа и текста липсват.

В работата на Коцева се съдържа кратко сведение, че в сбирката на Соловецкия манастир има група ръкописи (от № 172 до № 179), в които порядъкът на словата е по Пасхата, но текстът възхожда към Син. №117⁶⁶. Поради липса на пълно описание не може да се групират със сигурност във втората редакция на превода. В същата работа само се споменава и Ркп. № 40 от сбирката на Царски, но не се посочват никакви данни за сборника и за редакцията на превода.

Издаването на текста на 16 хомилии на Григорий Богослов по преписите на Ркп. № 674 и № 1494 е важна предпоставка за задълбочени научни изследвания. Проучването на старобългарската и среднобългарската традиция на превода на словата на Григорий Богослов може да се постави на конкретна, фактологична основа. Но за да се решат всички проблеми на текстологията, е необходимо да се издаде и текстът на превода на ръкопис Син. №117 (954), за да се отговори на въпроса има ли втора редакция на превода и ако има, кога, в каква езикова среда и от кого е извършен този превод.

Като перспективна, но безспорно необходима задача пред славистите трябва да стои задачата да се състави речник на Григорий Богослов

по различните редакции на превода. Подобно лексикографско дело ще бъде една реална стъпка към разрешаване на спорни въпроси, поставени отдавна в славистичните проучвания⁷⁰.

БЕЛЕЖКИ

¹ А. Б у д и л о в и ч. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. Критико-палеографический труд. СПб, 1875.

² И з б о р н и к Святослава 1073 года. М., 1983; Цв. Р а л е в а. Вилненският препис на Симеоновия сборник. Текстологически въпроси. — В: Кирило-Методиевски студии, кн. 5, 1988, с. 131—162.

³ Г. С. Б р а н к о в а. Отрывок из слова Григория Богослова против Юлиана в Изборнике Святослава 1073 г. и Хронике Георгия Амартола. — В: История русского языка и лингвистическое источниковедение. М., 1987, с. 20—28.

⁴ Благодаря на М. Клисурска, която ми разреши да прочета в ръкопис работата и "Слова Григория Богослова в рукописных хранилищах Софии". Не съм използвала факти от статията.

⁵ Обширен преглед на научната литература върху славянския превод на словата на Григорий Богослов се съдържа в работите на: F. T h o m s o n. The Works of St. Gregory of Nazianzus in Slavonic. Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. NF Reihe 2, II, 1983, 119-125; Д. М. Б у л а н и н. Переводы и послания Максима Грека. Ленинград, 1984, 32-39; Т. В. Б у л а н и н а. Первое в славянских литературах определение искусства ритора и трех родов красноречия. — Старобългарска литература, кн. 20, С., 1987, с. 95—111.

⁶ А. Б у д и л о в и ч. Изследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб, 1871, 158; И. И. С р е з н е в с к и й. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I, II, III, 1900-1912 г.

⁷ Г. А. В о с к р е с е н с к и й. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода евангелия от Марка по ста двенадцати рукописям евангелия XI—XIV вв., М., 1896, I.

⁸ Хр. К о д о в. Григорий Богослов. — В: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. I, С., 1985, 542.

⁹ F. T h o m s o n. The Works..., 122. По-късно Фр. Томсън се отказва от застъпването в цитираната работа становище. Мисленето, което утвърждава сега, съвпада с резултатите от кратките ни проучвания за среднобългарски нов превод, извършен от книжовниците от Атон или Търново. Continuity in the Development of Bulgarian Culture during the period of Byzantine Hegemony and the Slavonic Translations of Works by the Cappadocian Fathers. — В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий, т. II, С., 1989, 152.

¹⁰ Т. В. Б у л а н и н а. Первое в славянских..., с. 96—97.

¹¹ Д. М. Б у л а н и н. Переводы..., с. 32—39.

¹² Л. П. Ж у к о в с к а я. Текстология и язык. М., 1976, с. 12—13.

¹³ А. М и н ч е в а. Към въпроса за езиково-правописната характеристика на старите

славянски ръкописи в описите. — Старобългарска литература, кн. 20, 1987, с. 157—162. В работата е посочена подробна библиография по тази проблематика.

¹⁴ А. Будилович. XIII слов..., 1875 г.; Изследование языка..., 1871 г.; Е. Коцева. Най-ранният кирилски препис от словата на Григорий Богослов. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 240-252; F. Thompson. The Works..., 119—120; Т. В. Булангина. Первое в славянских..., 96—97.

¹⁵ Изборник Святослава включва над 20 откъса.

¹⁶ Симеонов сборник. С., 1991 г.

¹⁷ Г. С. Баранкова. Отрывок из слова Григория Богослова против...; Отрывки из сочинения Григория Богослова в Изборнике Святослава 1073 года. — Старобългаристика. кн. 3, 1990, с. 54—56.

¹⁸ А. Горский, К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. т. 2, ч. 2, М., 1859, 373.

¹⁹ Г. С. Баранкова. Отрывок из слова Григория Богослова против Юлиана..., 20—28.

²⁰ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., 73; Фр. Томсън. Пос. съч., 120—121.

²¹ А. И. Соболевский. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, VIII. Особенности русских переводов домонгольского периода. — В: История русского литературного языка. Л., 1980, 140—141.

²² А. Горский, К. Невоструев. Описание..., 74; Фр. Томсън. Пос. съч., 122.

²³ Цонев, Б., Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. т. II, С., 1923, с. 198—201. Литература за този ръкопис: Е. Коцева. Александрийско-попгерасимовото писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарска литература, кн. 1, С., 1971, с. 380—381; Е. Коцева. Най-ранният кирилски препис от слова Григорий Богослов. — В: Българско средновековие, С., 1980, с. 243—251; Зафиров, М., Към въпроса за проникването и разпространението на хартията в България през XIII—XIV в. Сборник помощни исторически дисциплини. С., 1980, с. 180—201.

²⁴ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 68—87.

²⁵ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., 74.

²⁶ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 87—90.

²⁷ Д. Богдановић. Инвентар ћирилских рукописа у Југославији /XI—XVII века/. — В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељење, књ. XXXI, Београд, 1982. Използвам случая да благодаря на специалистите от МСПЦ и от Главно управление на архивите, които бяха любезни да ми предоставят фотоси от Първо слово за Пасхата.

²⁸ Арсений. Описание славянских рукописей библиотеки Св. Троицко Сергиевой лавры, т. 1, 9—11, ЧОИДР, М., 1878; ркп. № 136 и ркп. № 137 са описани на с. 99—101.

²⁹ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 90—92.

³⁰ Кл. Иванова. Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на Погодин. С., 1981, с. 463.

³¹ Кл. Иванова. Български..., с. 463.

- ³² R. Constantinescu. Texte românești în arhive străine. București, 1977, 17—19; А. Д. Паскаль, Автограф древнемолдавского книжника XV века из ЦГАДА. Советские архивы, кн. 5, М., 1988, с. 88—89; А. Д. Паскаль. Итоги задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV века. — В: Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. М., 1989, с. 15—16.
- ³³ Записки Отдела рукописей ГБЛ, М., 1952. Вып. 14, 85. ПС XV—62; R. Constantinescu. Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XIV. — Studii și materiale de istoria medie. București, 1973, vol. VI, 183.
- ³⁴ R. Constantinescu. Texte..., 23.
- ³⁵ М. Стоянов, Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. т. III, С., 1964, с. 204—206.
- ³⁶ М. Стоянов, Хр. М. Кодов. Опис..., 206; Е. Коцева. Александрийско..., 381; Фр. Томсън. 122.
- ³⁷ Л. Стојановић. Каталог Народне библиотеке у Београду, IV. Београд, 1903, с. 233—235.
- ³⁸ Ст. Романски. Влахо-български ръкописи в Львовската университетска библиотека. Пер. сп., LXXI, 1910, С., с. 600—603.
- ³⁹ А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. — В: СОРЯС, т. 79, СПб, 1905, с. 725—727.
- ⁴⁰ Кл. Иванова. Български..., с. 463; Кл. Иванова. Историята на един южнославянски ръкопис в руската книжнина през XV в. — В: Стара българска литература, кн. 2, 1977, с. 158—168.
- ⁴¹ Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с. 125—128.
- ⁴² Д. Богдановић. Инвентар..., 28.
- ⁴³ А. Восток. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. СПб, 1842, с. 153—154.
- ⁴⁴ А. Восток. Описание..., 154.
- ⁴⁵ Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 83—84.
- ⁴⁶ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 107—108.
- ⁴⁷ D. Mioș. Materiale românești din arhive străine. Studii și materiale de istorie medie. București, 1973, vol. VI, с. 332—347.
- ⁴⁸ Д. М. Буланин. Переводы..., 36.
- ⁴⁹ Кл. Иванова. Български..., 463.
- ⁵⁰ В. И. Ф. Срезневский, И. Покровский. Описание Рукописного отделения библиотеки имп. Академии наук, Пр., 1915, т. II, 10.
- ⁵¹ Попов, А., Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 61—64.
- ⁵² А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 90—98.
- ⁵³ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 98—104.
- ⁵⁴ А. Горский, К. Невоструев. Описание..., с. 105—107.
- ⁵⁵⁻⁶² Д. М. Буланин. Переводы..., 36.

⁶³ А. И. Я ц и м и р с к и й. Славянские и русские рукописи в румынских библиотек. — СОРЯС, т. LXXIX, СПб, 1905, с. 724—725. Р. Р. P a n a i t e s c u. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, vol. 1. București, 1959, с. 175—178.

⁶⁴ А. И. Я ц и м и р с к и й. Славянские..., с. 725—727.

⁶⁵⁻⁶⁸ Д. Б о г д а н о в и ђ. Инвентар..., с. 23.

⁶⁶⁻⁶⁹ Е. К о ц е в а. Най-ранният..., с. 243.

⁷⁰ Когато сборникът се печаташе, бяха изминали три години от написването на статията. През това време беше завършено езиковото проучване на славянските преводи на репертоара от 16 хомилии на Григорий Богослов по ркп. № Q. п. I. 16, Син. №117 (954), № 674 и № 1494. Резултатите променят приетите класификации по редакции, но не могат да бъдат отразени тук.